

ԵՐԵՎԱՆ ՏԵՂԱՆՎԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՇՈՒՐՁ
Արմեն Պետրոսյան
(Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ)

1) Երևան անվանումը հայկական համատեքստում միանգամայն թափանցիկ կառուցվածք ունի: Հնում *երևան* (*յերևան*, *յերևանի* տարբերակներով) նշանակել է՝ «երևումն և երևելի. յայտ. յայտնի»: *երևան գալ*, *երևան հանել* «ի յայտ գալ, երևիլ, յայտնել»¹: Արդի հայերենում արխաիզմ է, որը կիրառվում է որպես հարադրությունների բաղադրիչ՝ *երևան բերել*, *երևան գալ*, *երևան հանել* արտահայտություններում²: Դերջանից հայտնի է Երևանս գյուղը³, ակնհայտորեն, նույնական Երևանին, հոգնակի հայցական հոլովածևով, այսինքն՝ այդ բառի տեղանվանական կիրառությունը միակը չէ: *Երեւ-* արմատը բնիկ հայկական է⁴, որը հանդես է գալիս նաև այլ հայկական տեղանուններում՝ Երեւեալ, Երեւար: Ժողովրդական ավանդությունը մեջ Երևանը կապվում է Նոյի անվան հետ՝ իբր Նոյն է այդպես կոչել առաջին ջրհեղեղից հետո Երևացող անջուր վայրը⁵: Այսպիսով, Երևան տեղանունը միանգամայն բնական կերպով կապվել է համահունչ բառին:

2) Բայց հայերենում այսքան թափանցիկ Երևանը կարող էր լինել նաև մի հին, համահունչ անվան վերաիմաստավորումը: Հնարավոր է այլ մեկնաբանություն՝ *երեւ-աւան* > *Երեւան*, որտեղ *երեւ-* արմատի տարբեր իմաստավորումներով:

3) Այսպիսով, Երևանը կարելի է ստուգաբանել նաև վերոհիշյալ *երեւ-*ից տարբեր, բայց նույնահունչ ինչ-որ հիմքից, *-ան* ածանցով կամ որպես բարդություն, *-աւան* վերջավորությամբ: Այդպիսի մի արմատ տեսնում ենք *երեւիլ* «բույսերի ժանգ հիվանդությունը» բառում, որն, ըստ Գ.Ջահուկյանի, ծագում է հնդեվրոպական *erebh- «նուգ գույն, նուգ կարմիր, դարչնագույն» արմատից⁶ (գունանուններից կազմված տեղանունները լայնորեն տրածված են ամենուրեք):

3) Հնարավոր է պատկերացնել *Երի + աւան* տիպի մի բարդություն. չի բացառվում նաև *Արի + աւան* > *Արեւան* > *Երևան* մեկնաբանությունը: Այստեղ *երի-* կամ *արի-* հիմքը կարող է լինել մի ինչ-որ անվանում, ասենք՝ դիցանուն, ցեղանուն, կամ որևէ այլ բառ (հմմտ. Արա դիցանունը կամ հայ. *արի* «քաջ, այրական»):

4) Ուրարտական սեպագիր աղբյուրների ի հայտ գալուց հետո սկսեցին փորձեր արվել հայկական տեղանունների համար հնագույն ուրարտական հիմքեր փնտրելու ուղղությամբ: Մ.Նիկոլսկին կարծիք է հայտնել Երևանի՝ ուրարտական Eriaini երկրանունից ծագելու վերաբերյալ⁷: Իրոք, սկզբունքորեն հնարավոր է Երևանը կապել այդ տեղանվան հիմքին՝ Eri(a) + *աւան*. միանգամայն հնարավոր է Երևանը կապել նաև ուրարտական աղբյուրների Eriahi երկրանվանը. հայտնի է նաև Ariaini երկրանունը (-ini-ն և -hi-ն վերջավորություններ են): Պետք է նշել, որ այդ երկրները գտնվել են Երևանից հեռու՝ Սևանի մերձակայքում և Շիրակում, բայց դա չի խանգարում այս ստուգաբանությանը՝ Երևանը կարող էր լինել, ասենք, այդ ցեղերից մեկի գաղթավայրը (հմմտ. օրինակ, Նախճաւան, որն, ըստ մի կարծիքի, կապված է հյուսիսկովկասյան *Նախճ-* ցեղանվանը)⁸:

5) Երբ հայտնի դարձավ, որ ուրարտական էրեբունի ամրոց-քաղաքը գտնվել է Երևանի շրջանում, հավանական սկսեց համարվել Երևանի ծագումն էրեբունից:

¹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա., Վենետիկ, 1836 (= Երևան, 1979), էջ 678:

² Է.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. Ա., Երևան, 1976, էջ 342:

³ Թ.Խ.Հակոբյան, Ս.Տ.Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ.Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986-2001, հ. 2, էջ 231:

⁴ Հնդեվրոպական *prep- (Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 49), կամ՝ *k^wrep-, ըստ որոշ նոր բառարանների (Հ.Մարտիրոսյանի անձնական հաղորդման համաձայն):

⁵ Ա.Ղանալանյան. Ավանդապատում. Երևան, 1969, 15 156-157:

⁶ Գ.Ջահուկյան, Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1991, N2, էջ 38:

⁷ М.В.Никольский. Клинообразные надписи Закавказья. Материалы по археологии Кавказа, V. М., 1896, с. 97.

⁸ Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 443, ծան. 30:

Առաջինն այդ մասին գրել է Մ.Իսրայելյանը⁹: Շուտով Երևանի էրեբունիից ծագելու տեսակետը դառնում է տիրապետող առաջատար ուրարտագետների շրջանում¹⁰:

Մեզ հասած ուրարտական աղբյուրներում էրեբունի անունն ավանդված է 12 անգամ, երկու ձևով՝ Erbuni (10 անգամ) և Erebuni (2 անգամ). հնարավոր է ընթերցել և Ir(e)b/puni: Erebuni-ն, որն ավելի քիչ հանդիպող ձևն է, ավելի է հիշեցնում Երևանը և ընդհանուր կիրառություն ունի:

Ուրարտական սեպագրում b-ով հաղորդվել են նաև v-ն և w-ն, u-ով՝ նաև o-ն¹¹: Ուրարտերենում բառավերջի ձայնավորը հնչել է թույլ, որպես ə (ը). նման պատկեր է եղել և հայերենում, որտեղ բառավերջի ձայնավորն, ի վերջո, անհետացել է: Ըստ այդմ, Erebuni-ն, առանց վերջին ձայնավորի, կարող է վերականգնվել որպես Ervun-, Ervon-, Erevun- կամ Erevon-, ընդհանրացված ձևով՝ Er(e)vu/on- (v-ի փոխարեն կարող է պատկերացվել նաև w): Մյուս կողմից՝ ni-ն ուրարտ. ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, և անվան հիմքը կարող էր լինել Er(e)vu/o-: Երկրորդ e-ի ոչ պարտադիր լինելը կարող է ակնարկել նրա թույլ արտասանությունը:

Er(e)vu/o-ն-ից Երևան ուղղագիծ անցումը դժվար է պատկերացնել, և առաջարկվել են տարբեր հնարավոր զարգացումներ: Ըստ Ի.Ղյակոնովի, սեպագիր Er(e)bu-ի իրական հնչողությունը պիտի լիներ *Ervu- կամ Er^vvu-, որից և Erev(u) + աւան: Հավանական է համարվում նաև, որ հին Er(e)vu/on-ը ձևափոխվել և «ժողովրդական ստուգաբանությամբ» վերափոխափոխվել է -աւան վերջավորությամբ տեղանունների կամ *երևան* բառի ազդեցությամբ¹²:

6) Մ.Իսրայելյանն առաջարկել է էրեբունիի առավել տարածում ստացած ստուգաբանությունը՝ ուրարտ. irbu- «հափշտակել, առևանգել» և նման իմաստներով բառից, որպես «գրավում, նվաճում, հաղթանակ»¹³: Եղել են էրեբունիի և Երևանի ստուգաբանության մի քանի հույժ վարկածային կամ անհաջող կամ փորձեր¹⁴:

7) Արգիշթի I-ը, էրեբունի քաղաք-ամրոցի հիմնադիրը, այստեղ բնակեցրել է Խաթի և Ծուփանի երկրներից բերված 6600 ռազմական մարդկանց: Արքան ասում է, որ ինքն է անվանել ամրոցն էրեբունի անունով: Սա ուրարտական անվանաբանության մեջ բացառիկ է: Արքաները սովորաբար իրենց կառուցած քաղաքներն անվանել են իրենց կամ իրենց աստվածների անուններով (հմմտ. օրինակ, Argištiḫinili, Haldini

⁹ Մ.Իսրայելյան, Ուրարտական երկու նոր արձանագրություն. Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1951, N8, էջ 92, ժան. 2:

¹⁰ F.König, Die Gründung der Stadt Erivan (ca 785 V.C.), Հանդես ամսօրեայ, 1954, N7-8, S. 291 ff., И.М.Дьяконов (Рецензия на книгу) Г.А.Меликишвили. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, I, Наири-Урарту. Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1956, N2, с. 62. նույնի՝ Материалы к фонетике урартского языка. Вопросы грамматики и истории восточных языков. М.-Л., 1958, с. 49, Б.Б.Плотровский, Ванское царство (Урарту). М., 1959, с. 31. Ն.Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1959, N2-3, էջ 78 հտմ. հարցի պատմությամբ:

¹¹ Հայ-ուրարտական բառային և անվանաբանական զուգահեռություններում այս համապատասխանությունների վերաբերյալ տես Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 430-431:

¹² Ն.Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 80, ժան. 8, Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 415:

¹³ Մ.Իսրայելյան, էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 12 հտմ.:

¹⁴ Այսպես, Հ.Կարազոյանը էրեբունիի վերջին մասը ստուգաբանում է ըստ որոշ թրակյան տեղանունների -βον վերջավորության, առաջին մասը կապում է հայերեն *երանի* բառի արմատին և այդ հիբրիդն անվանում «հնդեվրոպական-հայկական», տես Օ.Օ.Карагезян. Фракусы на юго-западе Армянского нагорья. Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1988, N1, էջ 70-72: Դ.Սարգսյանը էրեբունին հանգեցնում է խուռաուրարտական euri արմատին, իբր դրափոխությամբ (Դ.Սարգսյան, էրեբունի անվան մեկնաբանման հարցի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1990, N8, էջ 53-56): Մեկ այլ հույժ վարկածային ստուգաբանություն (խուռ. ենթադրյալ *eribu- «արծիվ») տես V.V.Ivanov, Comparative Notes on Hurro-Urartian, Northern Caucasian and Indo-European. UCLA Indo-European Studies. Vol.1. Los-Angeles, 1999 (http://www.humnet.ucla.edu/pies/pdfs/IESV1/VV1_Horse.pdf), n. 314: Ջ.Ռասելը, որի աշխատություններում ամեն հայկական երևույթ հանգեցվում է ինչ-որ իրանական ակունքների, առանց որևէ հիմնավորման մերժում է էրեբունիի կապը Երևանի հետ և վերջինս հանգեցնում իրանական revand «առատ, մեծաշուք» բառին (Ջ.Ռասել, Առաքելական աստուածաբանություն. Հայաստանը և քրիստոնյա արևելքը, Երևան, 2000, էջ 45-46):

URU և այլն): Այս բացառիկ անվանումը, թերևս, կարող է մատնանշել էրեբունու վերաբնակիչների բացառիկ կարգավիճակը: Ըստ առավել հավանական մի տեսակետի, այդ վերաբնակիչները պիտի որ անատոլիական՝ լուվական ծագում ունենային¹⁵: Այդ դեպքում, էրեբունին կարող է մեկնաբանվել ըստ անատոլիական անվանաբանության տվյալների¹⁶:

Անատոլիական համատեքստում Erebuni-երևանը համադրելի է խեթ. arawa- «ազատ (ինչ որ բանից)», arawahh- «ազատել, ազատ դարձնել», arawes- «ազատ դառնալ», arawanni- «ազատ»՝ հակադրված անազատին¹⁷: Հայտնի է Arauwanna (տարբերակներ՝ Arawanna, Arawanna) քաղաքը Պափլագոնիայի մոտ, որի անունը մեկնաբանվում է որպես «Ազատ քաղաք»¹⁸: Arawa- «ազատ, ազատ(վ)ել» արմատը համաանատոլիական է: Արևմտափոքրասիական Լիկիա երկրից հայտնի է 'Ερεύα քաղաքանունը, որը մոտ է էրեբունիին (-ni-ն, ինչպես ասվեց, ուրարտական ածանց է) և համարյա նույնական էրևանին: Ստեփանոս Բյուզանդացու մոտ այդ անվանումը մեկնաբանվում է որպես 'Ελευθέρα «ազատ, անկախ» (սրա հունական զուգահեռն է, այսպիսով, 'Ελευθεραί քաղաքն Ատտիկայում. հմմտ. և ռուս. Слoбoдa «Ազատ /հողագործների բնակավայր/», հայ. Ազատ քաղաք¹⁹):

8) էրեբունի ամրոց-քաղաքը կառուցվել է Etiuni կամ Etiuhi ընդհանուր անունով կոչվող նվաճված երկրների կոնֆեդերացիայի կենտրոնական 'Aza կամ 'Aşa երկրում: Etiuni-ն հիմնականում համապատասխանում է հետագա Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգին, 'Aza-ն՝ Այրարատի սրտի՝ Արարատյան դաշտի Արմավիրից Երևան ընկած տարածքներին: Այրարատը եղել է Մեծ Հայքի քաղաքական, կրոնական և մշակութային կենտրոնը ամենավաղ ժամանակներից: Հայոց համարյա բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիրից մինչև Երևան, գտնվել են Արարատյան դաշտում: Ըստ մի տեսակետի, Եթիունիի հին բնակչությունը խոսել է հայերենով²⁰: Ըստ մեկ այլ տեսակետի, էրեբունիի՝ արևմուտքից բերված բնակիչները, գոնե մասամբ, կարող էին հայկական ծագում ունենալ²¹: Այսպիսով, հնարավոր է, որ էրեբունի անվանումը հայկական ծագում ունենար:

Սեպագիր Erebuni-ն կարելի է փորձել համաձայնեցնել Երևանի հիշյալ հայկական ստուգաբանությունների հետ՝ համադրել *երևան* բառի արմատին կամ ստուգաբանել այլ հնդեվրոպական հիմքերի հայկական հնարավոր արտացոլումների միջոցով (օրինակ, *erebh-, *rebh- ևն): Հատուկ հիշենք արդեն քննարկված հնագույն հայերեն *երել- «կարմրավուն» արմատը (էրեբունի բլուրն, իրոք, կարմրավուն է):

9) Անվանը որևէ իմաստ վերագրելու համար անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք, այս դեպքում, կարող են տալ էրեբունի բլրի ժամանակակից անվանումները: Այն կոչվում է Արինբերդ (*արյուն* բառի բարբառային ձևից), որից է ծագում նրա թուրքերեն Ղանլիթափա «Արյունոտ բլուր» անվանաձևը²²: Հետաքրքիր է, որ հայկական անվան մեջ դեռևս պահպանվել էր տեղում ամրոց-բերդ լինելու հիշողությունը, որը, ինչպես վկայում է թուրքական ձևը, հետագայում մոռացվել է: Բլրից 1,5կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք է գտնվել Ղանլիթափա գյուղը, որի տարածքը

¹⁵ Г.А.Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту. ВДИ, 1958, N2, նույնի՝ К изучению древней восточномалоазиатской этнонимии. ВДИ, 1962, №1:

¹⁶ Ա.Պետրոսյան. Հայոց ազգածագման հարցեր. Երևան, 2006, էջ 34-42:

¹⁷ Այս բառերի վերաբերյալ տես J.Puhvel, Hittite Etymological Dictionary: Trends in Linguistics. V. 1-2, Berlin, New York, 1984, p. 119:

¹⁸ E.Laroche, Hittite arawa- "libre." Hommage à George Dumézil. Bruxelles, 1960, p.124.

¹⁹ Հայոց ավանդույթում «Ազատ քաղաքի» մի օրինակ է Արշակ II-ի կառուցած Արշակավանը, որտեղ, արքայի հրամանով, ազատ ապրելու իրավունք էր տրվում հանցագործներին, տերերից և հարկերից փախած բոլոր հալածյալներին (Փավստոս, Դ.ժբ., Խորենացի, Գ.իէ): Հայտնի է և «Ազատ քաղաքի» տեղանվանական կիրառությունը: Այդպես են կոչվել երկու ավերակ քաղաքատեղի Սյունիքում (Սոթք և Գեղարքունիք գավառներում. հմմտ. և Ազատն գյուղատեղին Գողթնում), տես Թ.Խ.Հակոբյան, Ս.Ս.Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ.Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 38, 42:

²⁰ Ա.Պետրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 131-142:

²¹ И.М.Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 233, Գ.Սարգսյան, Ուրարտական տեղությունը և հայերը. Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 117-118:

²² Թ.Խ.Հակոբյան, Ս.Ս.Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ.Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 443:

մտնում է Երևանի շրջագծի մեջ²³: Ըստ այդմ, հնարավոր է կապ ենթադրել Էրեբունի անվան և «արյուն» կամ «արնագույն» իմաստների միջև:

Արյուն բառը ծագում է հնդեվրոպական *esH₂- արմատից, *-իւն* < *iōn- ածանցով²⁴: Տեսականորեն հնարավոր է, որ erebuni-ն լիներ ariwn-ի հնագույն հայերեն վիճակի ուրարտական ընկալման սեպագիր արտացոլումը (ուրարտերեն-հայերեն համընկումներում կան e/a համապատասխանության այլ դեպքեր, ի-ն կարող է հաղորդվել b-ով, ուրարտերենում՝ e-ն և i-ն, իսկ հայերենում՝ *իւ* և *ել* երկբարբառները հերթագայում են):

Իհարկե, հնարավոր է, որ օտարալեզու Er(e)wu/on- անվանումը հետագայում է միայն վերաիմաստավորվել հայ. ariwn «արյուն» բառով:

Էրեբունի-Արինբերդ նույնությունը կարելի է մեկնաբանել որպես փաստարկ Երևանի և Էրեբունի կապի դեմ: Վերջինս, հնարավոր է, որ պահպանվել է միայն Արինբերդ և թարգմանված ձևով՝ Ղանլիթափա անվանումներում: Ինչևէ, տեսականորեն չի կարելի բացառել, որ տեղանունը կարող էր տարածվել, երկու էտապով, դեպի հյուսիս-արևմուտք. առաջին հանգրվանը հետագայում վերանվանվել է թուրքերեն մոտավոր թարգմանությամբ, իսկ ավելի մեծ ու նշանավոր երկրորդը՝ պահպանել հին անունը, վերաիմաստավորվելով *Երևան* բառով:

10) Այս ստուգաբանությունները լեզվաբանորեն միանգամայն հավանական են: Էրեբունի և Երևան անվանումները շատ նման են իրար, և շատ հավանական է, որ երկրորդը ծագում է առաջինից: Եթե Էրեբունու հայերեն ստուգաբանությունը ճիշտ է, ապա այն կառուցվել է հայախոս երկրամասում, հայերեն անուն կրող բլրի վրա, կամ հայերեն անունը դրել են քաղաքը կառուցողը կամ այլ երկրամասերից բերված նոր բնակիչները: Եթե Էրեբունին հայկական անվանում չէ, ապա այն հետագայում վերաիմաստավորվել է հայերեն *արյուն* և *Երևան* բառերով:

Գիտության մեջ միշտ պետք է քննարկել հնարավոր բոլոր լուծումները: Արդյո՞ք կարելի է միարժեքորեն պնդել, որ Երևան անվանումը ծագում է Էրեբունիից: Դա ընդամենը շատ հավանական է, բայց ոչ միակ հնարավորությունը:

Այսպիսով, մեր խնդրում պետք է առանձնացնել մի քանի մասնավոր հարց:

ա. Երևան անվան ստուգաբանությունը.

բ. Էրեբունի անվան ստուգաբանությունը.

գ. Երևան և Էրեբունի անվանումների միջև կապը.

Առաջարկված բոլոր լուծումներն էլ, որոշակիորեն, վարկածային են և բոլոր հարցերի համար հնարավոր են իրարամերժ պատասխաններ: Առավել ճշգրիտ արդյունքներ ի հայտ կգան գիտության հետագա զարգացման ընթացքում:

²³ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 515:

²⁴ Յ. Աճառյան, *ԳՂՎ. աշխ.*, հ.1, Երևան, 1973, էջ 316-317, Գ.Ջահուկյան, *ԳՂՎ. աշխ.*, էջ 166: